

I S S N 1 3 9 2 - 7 3 7 X

Archivum Lithuanicum 18



KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO
VILNIAUS UNIVERSITETAS
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 18

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIUS 2016

Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),
(vyriausiasis redaktorius / editor),

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),
(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),
UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),
JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS

DOC. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),
HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

PROF. DR. *William R. Schmalstieg* (kalbotyra / linguistics),
PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY, UNIVERSITY COLLEGE

HABIL. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),
JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

Turinys (Contents)

Straipsniai (Articles)

Ona Aleknavičienė

Biblijos frazeologizmai Jokūbo Brodovskio rankraštyje

Litauische Sprichwörter und Rätsel o 9

Birutė Triškaitė, Žavinta Sidabraitė

Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai o 47

Philip Kraut

Jacob Grimm und die litauische Sprache –

II. *Etymologische Forschung im Deutschen Wörterbuch* o 89

Giedrius Subačius

Simono Daukanto *Istorijos žemaitiškos* (1828–1834)

rašybos lūžiai: diakritikai, geminatos, digrafai o 135

Mindaugas Šinkūnas

Kristus, Krystus, Christus, Chrystus ar *Cristus*?

Vardo rašybos raida XVI–XIX amžiaus raštuose o 185

Daiva Sinkevičiūtė

Lietuvių dvikamienių vardų trumpinių kilmės asmenvardžiai

ir jų kamienų užrašymo ypatybės Vilniaus naujųjų miestiečių

ir laiduotojų 1661–1795 metų sąrašė o 221

Reda Griškaitė

„Kasdienybės rašymas“ kaip provincijos intelektualų kūrybinės raiškos ženklas

(Šiaurių dvaro savininko Teodoro Narbuto pavyzdys) o 255

Tamara Bairašauskaitė

Bajorų žemvaldžių ekonominės ir socialinės minties trajektorijos:

rašytinis Antano Medekšos palikimas o 303

Giedrius Subačius, Pēteris Vanags

Žodis *valstybē* – Simono Daukanto pasiskolintas latvizmas o 337

Recenzijos (Reviews)

Birutė Kabašinskaitė

Recenzuojama: *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch* 1–3, 2015 o 375

Aurelija Tamošiūnaitė

Recenzuojama: Gijsbert Rutten, Marijke J. van der Wal, *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*, 2014 o 385

Liucija Citavičiūtė

Recenzuojama: Žavinta Sidabraitė (par.),
Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis, 2015 o 397

Jolanta Gelumbeckaitė

Recenzuojama: Bettina Bock, Maria Kozińska (Hrsg.),
Schleichers Erben. 200 Jahre Forschung zum Baltischen und Slawischen, 2014 o 405

Alma Braziūnienė

Recenzuojama: Roma Bončkutė (par.), *Vaclovo Biržiškos ir Petro Joniko susirašinėjimas (1948–1955)*, 2015 o 413

Akvilė Grigoravičiūtė

Recenzuojama: Francesco Zamblera, *Jidiš kalbos žodynelis*, 2015 o 421

Roma Bončkutė

Recenzuojama: Domas Kaunas, Audronė Matijošienė,
Vilija Gerulaitienė (par.), *Mažosios Lietuvos lietuviai Kanadoje. Išėjimo Jurgio Kavolio 1891–1940 metų dokumentinis paveldas*, 2015 o 425

Paulius V. Subačius

Recenzuojama: Darius Staliūnas (sud.),
Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje, 2015 o 433

Nijolė Strakauskaitė

Recenzuojama: Vasilijus Safronovas, *Nacionalinių erdvių konstravimas daugiakultūriame regione: Prūsijos Lietuvos atvejis*, 2015 o 443

Diskusijos, apžvalgos, pastabos (Discussions, Surveys, Notes)

Ernesta Kazakėnaitė

Glaustai apie pirmosios Biblijos latvių kalba vertimo istoriją o 451

Ona Aleknavičienė

Gotfrydui Ostermejeriui – 300 metų o 469

Daiva Kardelytė-Grinevičienė, Dalia Kiseliūnaitė

Tarptautinė konferencija, skirta Georgo Wenkerio sakinių vertimams į užsienio kalbas o 479

Regina Venckutė

In memoriam: Algirdas Sabaliauskas (1929–2016) o 483

Ernesta Kazakėnaitė
Vilniaus universitetas

Glaustai apie pirmosios Biblijos latvių kalba vertimo istoriją

Pirmoji Biblija tautine kalba gali tapti itin svarbiu įvykiu kalbos kodifikacijos procese¹. Dėl istorinių ir politinių aplinkybių vienomis kalbomis Biblijos buvo spausdinamos anksčiau, pavyzdžiui, vokiečių (1466), italų (1471), švedų (1541), kitomis – vėliau, pavyzdžiui, Baltijos tautų – latvių (1694), lietuvių (1735) ir estų (1739). Pirmosios Biblijos lietuvių kalba vertimo istorija yra gerai žinoma senosios raštijos tyrėjams, tačiau to negalima pasakyti apie kaimyninės – latvių – tautos pirmosios Biblijos vertimo istoriją. Nors pastaroji dėl tuometės, t. y. XVII amžiaus, politinės situacijos labiau susijusi su Biblijos estų kalba vertimu (norėta vienu metu rengti vertimus į latvių ir estų kalbas²), bendrų tendencijų esama – Biblijos vertimas buvo inspiruotas plintančios reformacijos, kurios pradininko Martino Lutherio pagrindinė idėja ir buvo tikėjimą grįsti tik Biblija³. Tiesa, nors Latvijoje liuteronybė išsivertino palyginti anksti (nuo 1521 metų) ir tvirtai⁴, versti Bibliją imtasi gerokai vėliau nei į lietuvių – XVII amžiaus II pusėje, iki tol buvo išsiverčiama su mažesnės apimties Biblijos dalių vertimais.

1. TRUMPAI APIE BIBLIJOS LATVIŲ KALBA TYRIMUS⁵. Dėl ypatingos istorinės, kultūrinės ir lingvistinės reikšmės Biblija sulaukė ne vieno tyrėjo dėmesio. Pirmosios latvių Biblijos vertimo istorijos tyrimus būtų galima skirti į dvi grupes: tokius, kuriuose daugiau nagrinėjamas ar aprašomas istorinis ir kultūrinis aspektas, ir tokius, kuriuose paliečiamas kalbinis vertimo aspektas.

1 Delisle, Woodsworth 1995, 25–63.

2 Daugiau šiuo klausimu Ross, Vanags 2008.

3 RŽ 227.

4 Reformacijos atgarsis Rygą pasiekė neįtikėtinai greitai – Wittenberge paskelbtos tezės Rygoje buvo žinomos jau po 10 dienų(!), tačiau pats reformacijos judėjimas prasidėjo apie 1521-uosius ir yra siejamas su Andreasu Knöpkeniu (daugiau žr. Feld-

manis 2011, 105tt.; Kuhles 2007, 79tt.). Reformacijai išsivertinti itin padėjo verstinė ir vėliau originali religinė literatūra (Vanags 2008, 197).

5 Daugiau apie kitų XVI–XVII amžiaus latvių raštų tyrimus anglų kalba galima pasiskaityti Everitos Andronovos (2008, 253–284) straipsnyje.

1.1. Istoriniu ir kultūrinu Biblijos vertimo aspektu domėtasi nemažai. Per daugiau kaip šimtą metų publikuota tiek trumpų žinučių⁶, tiek straipsnių⁷, tiek didesnės ar mažesnės apimties veikalų⁸. Kaip vieną išsamiausių iki šių dienų parašytų studijų reikėtų išskirti istoriko Edgardo Dunsdorfo knygą *Pirmās latviešu Bībeles vēsture (Pirmosios latvių Biblijos istorija; 1979)*⁹. Šioje knygoje, be kita ko, publikuotas ir išsamus raštų dokumentų priedas bei išsakyta pagrįsta kritika apie ankstesnius bandymus skelbti ir interpretuoti su Biblijos vertimu susijusius dokumentus (plg. apie Jānio Straubergo 1943 metų straipsnį). Iš naujesnių tyrimų paminėtini šie straipsnių rinkiniai vokiečių kalba: Clauso von Aderko sudarytas *300 Jahre lettische Bibelübersetzung durch Ernst Glück und ihr Einfluß auf die lettische Kulturgeschichte* (2001)¹⁰ bei Christiane's Schiller ir Māros Grudulės – „*Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs*“ (2010)¹¹. Pastarajame išspausdinti 14 autorių straipsniai įvairiausiomis temomis nuo Livonijos XVII amžiuje ir to laikotarpio bažnyčių politikos iki Biblijos vertėjo Ernsto Glücko biografijos, jo raštų ir laiko, praleisto Rusijoje.

1.2. Nors Biblijos vertimas analizuotas ir kalbiniu aspektu, nėra nė vienos vertimo kalbai skirtos monografijos, tik didesnės ar mažesnės apimties straipsniai. Kaip bene išsamiausias Glücko vertimo kalbos apžvalgos minėtini XX amžiaus I pusėje išleisti Pėterio Šmito „Glūka Bībeles valoda“ („Glūcko Biblijos kalba“)¹² ir Ludžio Bērziņo „Ernsts Gliks tulkotāja darbā“ („Ernstas Glückas vertėjo pareigose“)¹³ straipsniai. Tokių bendro pobūdžio vertimo kalbos apžvalgų būta ir vėliau¹⁴, tačiau naujesniuose tyrimuose paprastai analizuojamas vienas konkretus aspektas, pavyzdžiui, sintaksinis¹⁵, morfologinis¹⁶, leksinis¹⁷ ar stilistinis¹⁸. Žinoma, nemažai ir tokių darbų, kuriuose Biblija latvių kalba yra tik vienas iš kelių ar daugelio tyrimo šaltinių¹⁹.

1.3. Taigi tyrimų pirmosios latvių Biblijos vertimo istorijos tema esama, tačiau dauguma jų aprašomieji. Čia remiantis minėtais tyrimais glaustai bus pristatyta pirmosios Biblijos vertimo istorija nuo leidinių, pasirodžiusių iki Biblijos (2), tuomet pirmieji (3) ir vėlesni (4) bandymai versti, Biblijos vertimas ir leidyba (5) bei jos egzempliorių likimas (6).

2. IKI PIRMŪJŲ BANDYMŲ IŠVERSTI VISĄ BIBLIJĄ. Biblija yra pagrindinis reformatų tikėjimo šaltinis, tačiau išversti ir išspausdinti tokios apimties veika-

6 Bērziņš 1935a, 9; Virza 1939, 14 ir kt.

7 Döbner 1889[1893], 1–28; Zemzaris 1940, 111–128; Toporov 1986, 243–262 ir kt.

8 Plg. Hillner 1918; Bērziņš 1935b; Virsnieks 1942; Glück, Polanska 2005 ir kt.

9 Dunsdorfs 1979. Būtent šio autoriaus veikalų apžvalgoje bus remiamasi daugiausia, kitų autorių nuomonės išskiriamos tuomet, jei tam tikru klausimu manoma kitaip.

10 Aderk 2001.

11 Schiller, Grudule 2010.

12 Šmits 1908, 19–40.

13 Bērziņš 1939, 149–161.

14 Pvz.: Dravnieks 1939, 271–274; Ozols 1965; Karulis 1989, 26–32.

15 Beitiņa 1997, 13–21; Beitiņa 2003, 129–141.

16 Dzintars 1997, 35–44.

17 Blinkena 1997, 83–96; Skulte 1996, 30–35; Skulte 1999a, 40–46; Skulte 1999b.

18 Veidemane 1987, 35–45.

19 Pvz.: Bergmane, Blinkena 1986, 145–224; Pokrotniece 2002.

lą XVI–XVII amžiais nebuvo taip paprasta. Peržiūrėjus artimiausių Baltijos šalių istoriją matyti, kad Biblijos vertimui pasirodyti dažniausiai kliudė finansavimo trūkumas (plg. Jono Bretkūno atvejį²⁰), taip pat ginčai dėl vertimo šaltinių ar tarmės pamato (plg. Biblijos estų kalba vertimą²¹), ar tiesiog nebuvo rastas tinkamas vertėjas (plg. latvių pirmuosius bandymus versti [žr. toliau]). Paprastai Biblijos vertimas ir publikavimas prasidėdavo nuo mažesnės apimties darbų, tokių kaip katekizmas, perikopės ar postilė. Ne išimtis ir knygos latvių kalba.

Spausdinto Biblijos žodžio latvių kalba istorija prasidėjo XVI amžiuje²². Pirmasis spausdintas išlikęs tekstas latvių kalba yra vadinamoji Johanno Hasentöterio *Tève mūsu* (1550)²³, o pirmoji išlikusi²⁴ spausdinta knyga – Petro Canisijaus katekizmo vertimas į latvių kalbą *Catechismus Catholicorum* (1585)²⁵. Praėjus metams po šio katalikų leidinio pasirodymo atsaką davė ir vietiniai liuteronai – pasirodė Lutherio Mažojo katekizmo vertimas į latvių kalbą *Enchiridion* (1586)²⁶. Kartu su šiuo katekizmu pirmą kartą išleisti ir didesnės apimties Biblijos dalių vertimai – giesmių knyga *Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder* (su keliomis psalmėmis; 1587)²⁷ ir perikopės *Evangelia un Episteln* (1587)²⁸. Pastarųjų, t. y. perikopių (skaitinių, skirtų sekmadieniams ir šventinėms dienoms), vaidmuo iki pirmosios Biblijos pasirodymo buvo itin svarbus, todėl jos ne vieno autoriaus redaguotos (1615, 1631, 1640, 1685 ir kt.)²⁹.

XVII amžiuje dar iki pirmųjų raginimų versti Bibliją į latvių kalbą pasirodė ir daugiau Biblijos fragmentų vertimų, kurie, tiesa, ne visi buvo išspausdinti. Štai 1628 metais datuojamas Andreaso Getzelio išverstos Patarlių knygos ir 150 psalmių rankraštis nebuvo išspausdintas, todėl platesnės visuomenės nepasiekė. Priešingai buvo su Gerorgo Mancelio, žymiausio XVII amžiaus I pusės vertėjo, darbais³⁰. Iš dar nepublikuotų Biblijos dalių vertimų galima paminėti 1631 metais išspausdintą Mancelio išverstą Siracido knygą *Das Hauß-, Zucht- und Lehrbuch Jesu Syrachs*³¹, 1637-aisiais publikuotą Patarlių knygą *Die Sprüche Salomonis*³² ir didžiausią pasisekimą turėjusią 1654-aisiais išleistą pirmąją trijų dalių postilė latvių kalba *Lang=gewünschte Lettische Postill*³³.

20 Rēza 2007, 224.

21 Dunsdorfs 1979, 66–67.

22 Iki XVI amžiaus randama tik pavienių žodžių ar frazių latvių kalba, pavyzdžiui, Henriko kronikoje (1224–1226) vartojama *draugum suum* ir kt.

23 Malda *Tève mūsu* latvių kalba buvo užrašyta ir anksčiau skirtinguose šaltiniuose, plg. Gisberto, arba Upsalos (apie 1507–1540), Bruno (apie 1520), Simono Grunau (XVI amžiaus 3 dešimtmetis) (Pokrotniece 2012, 111–122).

24 Yra žinoma, kad pirmoji spausdinta knyga latvių kalba buvo išleista 1525 metais Vokietijoje, tačiau gabenant jos egzempliorius į Latviją, visas tiražas buvo sunaikintas (Apinis 1977, 35).

25 SLV 39.

26 SLV 40.

27 SLV 41.

28 SLV 40.

29 SLV 41, 44, 60–61. Apie 1640 metus išverstos perikopės buvo katalikiškos, išspausdintos tik 1672 metais (SLV 51).

30 Ozols 1965, 152.

31 SLV 44.

32 SLV 45. Anot Jānio Zēverio (1932, 141), Mancelis nieko nežinojo apie Getzelio rankraštį, tad šie buvo verčiami atskirai.

33 SLV 48–49. Tiesa, postilėje esančios perikopės yra perimtos, atrodo, be didesnių keitimų iš 1631 metais publikuoto jo perikopių rinkinio, tačiau pamokslų dalis laikoma originalia.

Taigi nė vienas iš autorių nebuvo užsimojęs išversti visos Biblijos ir apie jos vertimą į latvių kalbą, atrodo, nebuvo viešai kalbama iki pat XVII amžiaus II pusės.

3. PIRMIEJI BANDYMAI VERSTI VISĄ BIBLIJĄ.

3.1. SUPERINTENDENTO RAGINIMAS. XVII amžiaus septintojo dešimtmečio pradžioje pasigirdo pirmasis oficialus raginimas versti Bibliją į latvių kalbą. Tokį poreikį išsakė Johanna Georgas Gezelis, kuris 1662 metais, būdamas Vidžemės superintendentu³⁴, įteikė Švedijos karalienei Jadvygai Eleonorai 10 punktų memorandumą. Memorandume daugiausia kalbama apie viską suniokojusio karo³⁵ (1654–1660) padarinius ir situacijos Vidžemės parapijose gerinimą. Iš visų Gezelio pateiktų 10 punktų Biblijos vertimo istorijai aktualiausias antrasis, kuriame rašoma: „Yra būtina [...] Biblija latvių ir estų kalbomis, nes visi kiti karališkosios didenybės pavaldiniai turi Bibliją savo tėvų kalba“³⁶. Valstybės Taryba, svarstydamą šį Gezelio memorandumą antrą kartą, priėmė rezoliuciją ir dėl Biblijos vertimo: „Patvirtintas [raginimas] dėl Biblijos vertimo Vidžemės kalbomis, tačiau konsistorijai pirmiausia turi būti paminėti keturių gerų ir mokytų vyrų vardai, kurie įsipareigotų išversti, ir tuomet jiems bus suteikti karaliaus įgaliojimai“³⁷. Tiesa, tų pačių metų pabaigoje karaliaus rezoliucijoje jau buvo kalbama tik apie Bibliją latvių kalba, o konkretus „vyrų“ skaičius, kuriuos turi išrinkti generalgubernatorius su superintendentu, nebenurodomas.

Jau po metų – 1663 metų liepos 21 dieną – Gezelis memorandumu generalgubernatoriui rašė: „Labai reikalingam Biblijos vertimui yra išrinkti asmenys, kurie atliks bandomąjį vertimą. Kai bus atlikta visų žemių vizitacija, pastoriai turės susirinkti į sinodą [kuriame aptars vertimą]“³⁸. Dar po metų įvyko minėtas sinodas, kuriame buvo nuspręsta, kad dešimt pastorių bandomajam vertimui turi išversti psalmes. Deja, nėra išlikę jokių dokumentų, iš kurių būtų galima sužinoti, kas buvo tie išrinktieji pastoriai. Dunsdorfas³⁹ mano, kad jų reikėtų ieškoti tarp to meto Vidžemės pastorių, kurie buvo kviešti į minėtą sinodą, tik trečdalis jų nepasirodė.

1664 metų rugpjūčio 30 dieną Gezelis buvo paskirtas vyskupu Turku mieste ir 1665-aisiais sausio pabaigoje išvyko į Suomiją. Persikėlus Gezeliui, Vidžemės superintendentu paskirtas Georgas Preussas įsivėlė į ilgalaikį konfliktą su tuomečiu generalgubernatoriumi Clasu Åkessonu Tottu. Taip Biblijos latvių kalba vertimo reikalai

34 *Superintendentas* yra protestantų dvasininkas – tam tikro teritorinio vieneto dvasininkijos vyresnysis, atstovaujantis jai konsistorijoje ir Bažnyčioje (RŽ 357).

35 Dunsdorfas (1979, 9) nurodo, kad tai la. *Pirmais Ziemeļu karš* (Pirmasis Šiaurės karas), vykęs 1654–1660, tačiau kiti latvių mokslininkai jį vadina la. *Otrais Ziemeļu karš* (Antrasis Šiaurės karas), arba *Poļu-zviedru karš* (Lenkų–švedų karas), ir nurodo datą – 1655–1661 metai.

36 Dunsdorfs 1979, 10. Paminėtina, kad šis Gezelio bandymas nebuvo pirmasis mėginimas versti Bibliją į estų kalbą, nes toks pasiūlymas jau buvo nuskambėjęs ir 1640 metais iš Estijos vyskupo Joachimo Jheringo lūpų (Ross 2008, 239).

37 Dunsdorfs 1979, 10.

38 Dunsdorfs 1979, 11.

39 Dunsdorfs 1979, 14.

be iniciatoriaus sustojo. Nors iš tiesų lieka gana daug klausimų, pavyzdžiui, kodėl išrinktieji 10 pastorių, kurie per metus galėjo būti gerokai pažengę į priekį su vertimu, nieko neinicijavo po Gezelio išvykimo (o gal vis dėlto inicijavo)?⁴⁰

3.2. JĀNIO REITERIO ASMENYBĒ. Kalbant apie pirmosios latvių Biblijos vertimo istoriją neįmanoma bent trumpai nepaminėti XVII amžiaus vidurio latvių kilmės pastoriaus Jānio Reiterio (la. *Jānis Reiters* [*Jātņieks*], vok. *Johannes Reuter*)⁴¹. Šis apie 1632 metus Rygoje gimęs latvis buvo vienas pirmųjų asmeniškai norėjusių išversti Bibliją. Konstantino Karulio⁴² nuomone, Reiteris iš tiesų buvo tinkamas kandidatas versti Bibliją ne tik dėl to, kad latvių kalba jo gimtoji, bet kad buvo labai išsilavinęs ir puikiai mokėjo daug kitų kalbų, įskaitant ir Biblijos originalo kalbas. Tačiau Reiteriui nesiūlyta versti Biblijos dėl priežasčių, kurios interpretuojamos skirtingai.

Reiteris, kaip ir dauguma to meto dvasininkų, daug keliavo. Baigęs katedros mokyklą, 1650 metais pradėjo studijuoti Tartu universitete, kuriame užtruko dvigubai ilgiau nei buvo įprasta, ir apsigynė du darbus: 1654-aisiais disputaciją ir 1656-aisiais disertaciją. Po studijų 1656 metais leidosi į užsienį (dalį laiko praleido katalikų vienuolyne Frankfurte prie Maino), bet jau nuo 1658-ųjų grįžęs į Latviją dirbo liuteronų pastoriumi Raunoje. Maždaug tuo laiku parengė pirmąją savo knygą *Oratio Dominica XL linguarum* (maldos *Tēve mūsū* vertimo į 40 kalbų [tarp jų estų, latvių ir prūsų] rinkinį), kurią publikavo 1662 metais. Ši knyga buvo plačiai žinoma ir cituojama vėlesnių autorių⁴³. Svarbu paminėti, kad Reiteris, tarnaudamas Raunoje, stengdavosi užstoti valstiečius prieš dvarininkus. Toks jo elgesys kėlė vokiečių dvarininkų nepasitenkinimą, tad siekta jį nušalinti nuo pareigų apkaltinus erezija. Vis dėlto Reiteris 1664-aisiais išleido neišlikusią Mato evangeliją latvių kalba⁴⁴, norėdamas parodyti savo kaip vertėjo sugebėjimus ir iškelti kandidatūrą į galimus latvių Biblijos vertėjus. Tačiau dėl šio vertimo publikavimo 1664 metų lapkričio mėn. konsistorijoje, kurios metu ir buvo atleistas, jam priekaištauta, kad tai padarė be tuomečio superintendente ir sinodo leidimo. Įdomu, kad Reiteris, atsakydamas į priekaištus, be visa ko, dar viešai kritikavo ir Mancelio vertimus į latvių kalbą (esą nėra nė vieno puslapio, kuriame nebūtų klaidų)⁴⁵ ir net paties Lutherio Biblijos vertimą (dėl nesutapimo su originaliais šaltiniais)⁴⁶.

40 Reikia paminėti, kad vienoje literatūros istorijos knygoje tarsi tarp kitko paminėta, kad „apie Biblijos vertimą XVII amžiaus 3 ketvirtyje galvojo Krimuldos pastorius B. Stübneris ir galbūt dar keli kiti“ (Johansons 1953, 23). Tačiau daugiau apie tai nekalbama ir jokių nuorodų, iš kur imta tokia informacija, nepateikiama. Kitur tokios informacijos nepavyko rasti. Dunsdorfas (1979, 13) mano, kad Bartholomäus Stübneris galėjo būti nebent vienas iš tų, kuriuos vertimui išrinko Gezelis.

41 Jānis Reiteris gimė apie 1632 metus Rygoje latvių amatininko šeimoje, mirė 1695 arba 1697 metais Duderhofe (dab. Sankt Peterburgo teritorija) Rusijoje. Tai pirmasis ži-

nomas latvių kilmės pastorius vertėjas, kuris, tiesa, dėl savo kilmės, anot jo paties, ir buvo engiamas vokiečių dvasininkų (Karulis 1986, 23).

42 Karulis 1986, 40.

43 Karulis 1986, 24.

44 Karulio (1986, 40) nuomone, visai tikėtina, kad Biblijos dalių vertimus Reiteris bus pradėjęs rengti dar prieš 1664 metus.

45 Reikia paminėti, kad Mancelis buvo to meto žymiausias religinių tekstų vertėjas į latvių kalbą, suformavęs rašybos principus, kuriuos nagrinėjo palyginti daug mokslininkų (daugiau žr. Milčonoka 2003, 76).

46 Karulis 1986, 23.

Atleistas iš pareigų, 1665 metais perėjo į katalikų tikėjimą ir išvyko į Romą. Nors Reiteriui Jelgavos katalikų dvasininkai žadėjo, kad perėjęs į katalikybę jis galės sakyti pamokslus gimtąja latvių kalba, popiežius Aleksandras VII per audienciją jam to neleido. Gavęs nemažą finansinę paramą dar kurį laiką keliavo po Europą kaip katalikas⁴⁷, tačiau jau 1670 metų lapkričio 10 dieną Vidžemėje prašė atnaujinti jo liuteronų pastoriaus teises. Po pakartotinio prašymo 1672-aisiais jam leista grįžti su sąlyga, kad vyks į Wittenbergo universiteto Teologijos fakultetą tam tikrai rehabilitacijai, o po jos į Stokholmą pas karalių viešai atsiprašyti⁴⁸.

Užbėgant šiek tiek į priekį reikia pasakyti, kad sužinojęs apie superintendente Fischerio gautą privilegiją spaustuvei įkurti (1675 metais) ir norėdamas dar kartą atkreipti dėmesį į save kaip vertėją, Reiteris 1675-aisiais Rygoje (nors pats tuo metu dar buvo Vokietijoje) išleido *Eine Übersetzungsprobe*⁴⁹ – 24 puslapių Senojo Testamento (toliau – ST) ir Naujojo Testamento (toliau – NT) fragmentų vertimus į latvių kalbą. Tačiau šį leidinį visiškai ignoravo vokiečių dvasininkai ir jis nepaminėtas jokiam to amžiaus protokole ar kitur.

1676 metais Reiteris paskirtas Kuoknesės ir Aiviekstos pastoriumi, tačiau vėl dėl vokiečių dvasininkų intrigų buvo nušalintas ir išvyko į užsienį⁵⁰. Vienas įdomesnių tolesnės veiklos aspektų yra tas, kad, pasak Karulio, gali būti, jog būtent jis padėjo mokytis latvių kalbos būsimam latvių Biblijos vertėjui Ernstui Glückui. Yra žinoma, kad apie 1680-uosius Reiteris gyveno Hamburge ir mokė kalbų, kaip tik tuo metu Hamburge į senąsias kalbas gilinosi Glückas, kuris Vidžemėje buvo praleidęs per mažai laiko, kad puikiai išmoktų latviškai, o grįžęs iš Hamburgo iškart pradėjo versti Lutherio Mažąjį katekizmą į latvių kalbą. Be to, 1680-aisiais Reiteris rašė karaliui, kad nebeturįs darbo, ir prašė paskirti jam vietą Daugavgryvoje. Anot Karulio⁵¹, apie šią laisvą vietą jis galėjęs sužinoti iš Glücko, nes tais pačiais metais ji buvo pastarajam ir paskirta. Tačiau kiti mokslininkai dėl tokios Reiterio draugystės ar bendradarbiavimo su Glücku abejoja.

Negavęs darbo Latvijoje, Reiteris pastoriavo Ingrijoje (kitaip Ingermanlandijoje), o vėliau Duderhofe (dab. Sankt Peterburgo teritorijoje), kur 1695 ar 1697 mirė.

3.3. CHRISTOPHORO FÜRECKERIO VERTIMAI. Aptariant pirmuosius bandymus versti Bibliją minimas ir Christophoras Füreckeris. Apie jo gyvenimą ir

47 Vienas iš kelionės taškų buvo ir Vilniaus universitetas, į kurį atvyko 1667 metais, tačiau nepatenkintas esamomis gyvenimo sąlygomis neilgai trukus išvyko į Prancūziją (Karulis 1986, 41).

48 Karulis 1986, 42.

49 SLV 53.

50 Reiteris visai atsitiktinai buvo apkaltintas ir suimtas dėl didelio 1677 metų Rygos gaisro (sudegė 250 namų, dvi bažnyčios ir viena mokykla). Jį apkaltino vokiečių dva-

sininkai, kai viena moteris, mačiusi Reiterį gaisro metu bėgantį gatve į bažnyčios pastatą, apie tai papasakojo burmistrai (vėliau paaiškėjo, kad jis bėgo bandydamas išsaugoti savo turtą – nešė į manomai saugesnę vietą savo rankraščius). Jį išteisino vietinis pastorius Davidas Lotichijus, nes gaisro pradžios metu Reiteris lankėsi pas jį (Karulis 1986, 48).

51 Karulis 1986, 50.

veiklą žinoma labai nedaug⁵² ir tik iš kitų – jis pats iki mirties neišspausdino nė vienos knygos, plito tik vertimų rankraščiai⁵³, kuriais naudojosi ar kuriuos išleido kiti (giesmės, žodynai, gramatika). Iš religinio pobūdžio tekstų, be giesmių, tiksliai žinomi jo perikopių vertimai, publikuoti 1685 metais Henrico Adolphi'o sudarytoje knygoje⁵⁴, tačiau ne vieno mokslininko užsiminta, kad Füreckeris galėjo būti išvertęs ir kelias Biblijos knygas⁵⁵ arba kad jis norėjo išversti visą Bibliją⁵⁶. Tokią išvadą perša Adolphi's knygos įvade teigdamas, kad kelių Füreckerio išverstų Biblijos knygų rankraščiai šiam susirgus dingę, – „durch untreue Hände wären entwendet worden“⁵⁷. Tačiau daugiau įrašų apie galimus Füreckerio Biblijos vertimus ar ketinimus versti nėra žinoma.

3.4. Kaip matyti, pirmasis bandymas versti Bibliją į latvių kalbą nepavyko dėl to, kad, vokiečių dvasininkų nuomone, nerasta tinkamo kandidato, nors norinčių versti buvo. Tačiau tai ne vienintelė priežastis, nes darbai sustojo ir dėl tuomečio superintendenteo Gezelio pasitraukimo iš Latvijos, mat po jo superintendentu paskirtas Georgas Preussas įsivėlė į konfliktą su generalgubernatoriumi Tottu ir nebeužsiėmė Biblijos vertimo reikalais.

4. ANTRASIS BANDYMAS VERSTI BIBLIJĄ⁵⁸. Keletą metų po pirmojo ragintojo versti Bibliją išvykimo į Suomiją ir naujojo superintendenteo Preusso paskyrimo Vidžemėje tarp dvasininkų kilo šiek tiek sumaištis. Ji baigėsi 1673 metų vasario 12 dieną, kai nauju superintendentu buvo paskirtas Johannas Fischeris⁵⁹, kuris, tiesa, dėl įvairių politinių niuansų oficialiai pareigas pradėjo eiti 1674 metų liepos 23 dieną⁶⁰. Neilgai trukus, 1678-aisiais, buvo paaukštintas ir paskirtas generalsuperintendentu – atsakingu už visą Vidžemę – ir latvišką, ir estišką dalis.

Šio intelektualaus pastoriaus paskyrimas superintendentu buvo lemiamas Biblijos latvių kalba istorijoje. Pirmasis svarbus jo žingsnis latvių Biblijos pasirodymo link – 1675 metais gauta karaliaus privilegija spaustuvei, rišyklai ir raidžių liejyklai Rygo-

52 Tiksliai nežinoma, kada ir kur Füreckeris gimė (1613-aisiais ar 1615-aisiais) bei mirė (1685?). Spėjama, kad jis – pastoriaus Kristjano Füreckerio iš Neretos apylinkės Kuržemėje sūnus (LLD 103). Tiksliau žinoma, kad nuo 1632-ųjų studijavo teologiją Tartu universitete. Po studijų gavęs akademinį teologijos kandidato titulą dirbo namų mokytoju Pienavos dvare, vėliau persikėlė į Duobelę.

53 Tiesa, Füreckeriui dar gyvam esant 1671 metais išspausdintos kai kurios giesmės, tačiau tai nebuvo jo sudaryta knyga.

54 Šie perikopių vertimai turėjo tiesioginės įtakos Biblijos vertimui (žr. Bērziņš 1928, 175).

55 Plg. Straubergs 1935, 319.

56 Plg. Karulis 1989, 6.

57 Adolphi 1685, [4].

58 Pažymėtina, kad priešingai nei čia teikiama Dunsdorfo bandymų versti skirstymas į du: pirmuosius ir antrąjį, Straubergas (1935, 316) antruoju bandymu laiko anksčiau aptarto Reiterio ketinimus versti Bibliją apie 1675 metus.

59 Fischeris, gimęs apie 1636 metų gruodžio 13-ąją Liubeke, o miręs 1705 metų gegužės 17 dieną Magdeburge, nusipelnė ne tik Biblijos latvių kalba istorijai, bet yra žinomas ir kaip kovotojas dėl mokyklų valstiečiams ir apskritai švietimo Vidžemėje. Literatūroje pramintas kaip „Jaunasis Vidžemes apustulis“ (Naujasis Vidžemės apaštalas).

60 Daugiau žr. Dunsdorfs 1979, 18–19; Aarma 2010, 85.

je įkurti⁶¹. Ji sudarė palankias sąlygas kitam 1681 metų Fischerio prašymui vieno vizito pas karalių metu – leidimui versti Bibliją į Vidžemės „nevokiečių“⁶², t. y. latvių ir estų⁶³, kalbas. Į šį prašymą Švedijos karalius Karolis XI atsakė dar tų pačių metų rugpjūčio 31 dieną. Jo rezoliucijoje rašoma, kad jis ne tik pritariaš Biblijos į „nevokiečių“ kalbą vertimui, bet ir žadąs skirti tam lėšų. Taigi gavusi paties karaliaus finansinę paramą, Dunsdorfo⁶⁴ žodžiais tariant, Biblija latvių kalba nuo hipotetinės idėjos virto realia.

5. BIBLIJOS VERTIMAS IR LEIDYBA.

5.1. BIBLIJOS VERTĖJAS.

5.1.1. Yra išlikusios gana daug korespondencijos tarp Fischerio ir generalgubernatoriaus, atspindinčios dalį Biblijos vertimo proceso. Tačiau vien iš šios medžiagos galėtų susiformuoti klaidingas įspūdis, kad Bibliją vertė pats generalsuperintendantas su keliais pagalbininkais dvasininkais⁶⁵, nors iš tiesų tikrasis Biblijos vertėjas, kaip bus aišku iš toliau pateikiamos informacijos, yra žinomas – tai Ernstas Glūckas (la. *Ernests Gliks*, vok. *Ernst Glück*)⁶⁶.

5.1.2. Nėra tiksliai žinoma, kodėl 1674 metais⁶⁷ Glūckas atvyko į Latviją, tačiau spėjama, kad jį, kaip namų mokytoją, galėjo pasikviesti kokia vietinė vokiečių šeima. Atvykęs į Latviją, Glūckas visiškai nemokėjo vietos kalbos. Viename laiške (1699)⁶⁸ rašo, kad įvertinęs situaciją Vidžemės bažnyčiose ir palyginęs ją su Vokietijos, kur kiekviena *siela* turi Bibliją savo kalba, nusprendė išmokti latviškai vien tam, kad galėtų išversti Dievo žodį ir taip padėti latvių sieloms. Kurį laiką po atvykimo gyvenęs Vidžemėje, atrodo, kiek pasimokęs latvių kalbos, leidosi į Hamburgą⁶⁹ pas

61 Reikia paminėti, kad spaustuvės įkūrimo tikslas nebuvo Biblijos latvių kalba spausdinimas (apie tai žr. toliau).

62 Tokiu žodžiu tarp vietinių Latvijos vokiečių XVI–XVII amžiuose buvo vadinami latviai ir jų kalba, o tarp vietinių Estijos vokiečių – estai.

63 Buvo numatytos dvi Biblijos estų kalba: šiaurės – Revelio (dab. Talino) – ir pietų – Tarbatu (dab. Tartu) – tarme.

64 Dunsdorfs 1979, 28.

65 Toks įspūdis vyravo tarp Fischerio amžininkų. Jį suformavo Liubeke išleistame laikraštyje paskelbta informacija apie Fischerio darbus, tarp kurių buvo paminėta ir Biblija latvių kalba (Dunsdorfs 1979, 28).

66 Ernstas Glūckas gimė 1654 metais (ankstesniuose darbuose vietomis klaidingai nurodyta 1652 metai, daugiau žr.: Glück, Polanska 2005, 11; Schiller, Grudule 2010, 42) Wettine vokiečių liuteronų pastoriaus šeimoje, mirė tretyje 1705 metais Maskvoje.

Gerą aukštąjį išsilavinimą įgijo Wittenberge ir Leipcige. XVII amžiaus 8 dešimtmėčiu atvykęs į Latviją čia praleido beveik 30 savo gyvenimo metų, per kuriuos labai nusipelnė tiek latvių raštijos istorijai, tiek apskritai valstiečių švietimui (*LLD* 108).

67 Vietomis autorių rašoma 1673-iejai ar 1675-iejai, daugiau šiuo klausimu žr. Glück, Polanska 2005, 215.

68 Tai laiškas Vidžemės generalgubernatoriui Erikui Dahlberghui. Nors laiškas rašytas 1699 metais gegužės 10 dieną, amžininkams jis nebuvo žinomas, nes publikuotas tik 1818-aisiais (vietomis nurodoma 1816 [Glück, Polanska 2005, 4; Schiller, Grudule 2010, 42]). Cituojama iš perspaudo: Dunsdorfs 1979, 142–146.

69 Nežinoma, kada tiksliai išvyko ir kiek laiko praleido Hamburge. Galima pasakyti tik tai, kad išvyko po 1675 metų, o grįžti galėjo bet kada dar prieš 1681-uosius.

tuo metu žymųjį hebrajų kalbos specialistą Esdrasą Edzardą⁷⁰, norėdamas pagilinti vienos iš originalo kalbų žinias. Taigi priešingai nei to meto liuteroniškoji vertimo tradicija, Glückas nusprendė Bibliją versti iš originalo, o ne Lutherio Biblijos (toliau – LB). Tą jis pats minėjo laiške (1699): „Po to [t. y. po katekizmo išvertimo] supažindinau poną generalsuperintendentą su savo sumanymu leisti latvių Bibliją ir pasiūliau ją išversti iš hebrajiškų ir graikiškų šaltinių“⁷¹. Pastarasis Glücko teiginys suponuoja, kad Biblijos latvių kalba pasirodymas buvo jo sumanymas.

Nors kai kurių mokslininkų rašyta, kad Biblijos vertimo į latvių kalbą sumanymas kilo Fischeriui, taip galėjo ir nebūti. Pasak Dunsdorfo⁷², Glücko sumanymo hipotezę remia tai, kad dar 1675 metais Fischerio karaliui įteiktame spausdintinų knygų sąrašė nėra ne tik latvių Biblijos, bet apskritai nė vienos kitos knygos latvių kalba, nors sąrašė randame Biblijas senąją graikų ir hebrajų kalbomis⁷³. Taigi, nors oficialiai karaliaus leidimo prašė Fischeris, sumanymas, atrodo, vis dėlto galėjo būti Glücko⁷⁴.

5.2. VERTIMO PRADŽIA.

5.2.1. Hamburge papildęs hebrajų kalbos žinias Glückas į Latviją grįžo apie 1680-uosius ir po mėnesio buvo paskirtas armijos pastoriumi Daugavgrivoje. Čia ir pradėjo versti. Tiesa, dar prieš imdamasis didžiojo darbo, Glückas pirmiausia išvertė katekizmą *Swehta Behrnu Mahziba...*⁷⁵, kuris, spėjama, pirmą kartą išspausdintas 1682 metais⁷⁶. Anot Dunsdorfo⁷⁷, gyvendamas Daugavgrivoje ir jau pradėjęs versti Bibliją, jis kreipėsi į generalsuperintendentą Fischerį su savo pasiūlymu⁷⁸, nes jau 1681 metų pabaigoje–1682 metų pradžioje (po teigiamo karaliaus atsakymo) persikėlė į Biblijos vertėjui skirtą kambarį Rygoje. Glückas Rygoje neužsibuvo, nes 1683 metų sausio 18 dieną paskirtas vienos didžiausių parapijų – Alūksnės – pastoriumi.

Glückas versti Bibliją pradėjo 1680 metų pabaigoje ar 1681-aisiais ir tai darė itin sparčiai⁷⁹. Apie tempą galima spręsti iš Fischerio korespondencijos, plg. 1682-ųjų

70 Esdrasas Edzardas (1629–1708) – žymus to meto hebrajų kalbos specialistas, gyvenęs Hamburge, į jį kreipdavosi teologai iš viso pasaulio (plg. Reventlow 2010, 134). Išgarsėjęs ir dėl savo originalaus mokymo metodo – priešingai nei tuo metu buvo įprasta universitetuose, studentams jis pirmiausia liepdavo mintinai išmokti kelias ST knygas hebrajų kalba su atitinkamu vertimu, o gramatiką aiškino jau tik po to (Behrmann 1902, 42–43).

71 Dunsdorfs 1979, 48.

72 Dunsdorfs 1979, 33.

73 Sąrašas įteiktas kartu su jau anksčiau minėtu prašymu įkurti spaustuvę Rygoje.

74 Pasak paties Glücko, Bibliją į latvių kalbą jis versti nusprendė apie 1675-uosius (juk dėl to ir vyko į Hamburgą), tačiau Fischerį su šia mintimi supažindino tik 1680–1681

metais. Čia kyla šioks toks prieštaravimas dėl kai kurių mokslininkų interpretacijos, kad Glückas ir Fischeris palaikė draugiškus santykius ir šiam būnant Hamburge (plg. Karulis 1986, 50).

75 SLV 54.

76 Tiksliai žinomas antrasis šio katekizmo leidimas, pasirodęs 1691 metais, o pirmojo išspausdinimo data nėra aiški, nes neišliko nė vieno egzemplioriaus.

77 Dunsdorfs 1979, 42.

78 Yra tyrimų, kuriuose teigiama, kad Fischeris paprašė Glücko išversti Bibliją, o ne priešingai, pavyzdžiui, Toporov 1986, 245.

79 Kad NT buvo išverstas vos per kelerius metus nieko keisto, plg. Bretkūnas NT išvertė per vienus su trupučiu – pradėjo versti 1579 metų kovo 6 dieną, o baigė 1580 metų gegužės mėnesį (Rēza 2007, 215).

padėkos laišką karaliui: „Klusniai pildydamas Jūsų didenybės norą, tuojau po grįžimo paskirsčiau anksčiau minėto vertimo darbus (**didelė Naujojo Testamento dalis**, nuo kurios ir pradėta, **jau yra išversta**)“⁸⁰ (paryškinta – E. K.). Dėl pastarajame Fischerio teiginyje vartoto „paskirsčiau“ ir kelių kitų to laikotarpio įrašų (plg. antrojo Biblijos leidimo 1739 metais pratarinę⁸¹) amžininkų ir net XVIII amžiaus pabaigoje istorikų⁸² buvo teigta, kad Bibliją vertė Fischeris su pagalbininkais. Bet iš 1818 metais publikuoto⁸³ Glücko 1699-aisiais rašyto laiško generalgubernatoriui atrodo gana aišku, kad Bibliją vertė jis pats. Laiške rašoma: „Tai nutiko per aštuonerius metus dirbant dieną naktį (išskyrus pertraukas, kurių reikėjo, kad atlikčiau savo pareigas), padedant vienam vieninteliui pagalbininkui, tuomečiam studentui Wittenui“⁸⁴. Iš šio Glücko laiško išaiškėja keletas svarbių vertimo proceso aspektų. Pirmą – Glückas versdamas turėjo pagalbininką, antra – nurodoma visos Biblijos vertimo trukmė.

5.2.1.1. Tikslios vertėjo pagalbininko studento Christiano Bartholomäuso Witteno pareigos nėra niekur užfiksuotos. Dunsdorfas⁸⁵, remdamasis pavyzdžiais⁸⁶, spėjo, kad šis turėjo surasti anksčiau išverstus Biblijos fragmentus ir juos palyginti su Glücko išverstais. Taip pat padaryti kelias vertimo rankraščio kopijas (recenzentams, spaustuvei), o šiam persikėlus į Alūksnę – ir prižiūrėti spausdinimo darbus ar net padėti korektoriui, kitam studentui Michaeliui Klembcheniui. Glückas, rašydamas, kad vertė „dieną naktį“ tik su vienu pagalbininku, netiesiogiai pasakė, kad vis dėlto vertė vienas⁸⁷. Šį Glücko teiginį iš dalies patvirtina tai, kad 1685 metų liepos 11 dienos laiške karaliui Fischeris, rašydamas apie atlygį latvių ir estų Biblijos vertėjams, mini tik vieną latvių ir vieną estų vertėją.

5.2.1.2. Anksčiau cituotame Glücko laiške nurodyta ir vertimo trukmė – 8-eri metai. Taigi, jei versti Bibliją Glückas pradėjo 1680–1681 metais, ją turėjo baigti apie 1689-uosius⁸⁸. Svarbu paminėti, kad 1690 metų liepos 20 dieną pasirašytame oficialiame dokumente rašoma, jog Glückui yra išmokėtas atlygis ne už aštuonerius, bet

80 Dunsdorfs 1979, 51.

81 Antrojo Biblijos leidimo pratarinėje, kurią rašė Fischerio sūnus Jakobas Benjaminas Fischeris, nurodoma, kad pirmąjį Biblijos leidimą rengė Fischeris su pagalbininkais.

82 Plg. Tetsch 1770, 107–115.

83 Ewers, Engelhardt 1818.

84 Dunsdorfs 1979, 143.

85 Dunsdorfs 1979, 44.

86 Autorius palyginimui pateikia žinomą informaciją iš Johanno Gezelio užrašų apie tai, ką veikė suomių Biblijos vertėjo pagalbininkas, t. y.: 1) jis turėjo surasti visus jau esamus raštus, kad vertėjas galėtų pasirinkti jam tinkamiausią; 2) sulygininti juos su Lutherio Biblijos vertimu ir su švedų vertimo pratarine ir glosomis; 3) palyginti

juodraščių su pirmuoju, o vėliau ir antroju švarraščiu, kuris turi būti siunčiamas konsistorijai; 4) nukopijuoti (perrašyti) visą reikiamą korespondenciją.

87 Paminėtina, kad literatūroje minima ir Glücko kaip vienintelio Biblijos vertėjo problema, nes vertime yra vietų, kurios žodis žodinė sutampa su ankstesniu Fūrecerio perikopijų vertimu. Dažniausiai pericituojami Bėrzinio pavyzdžiai iš 1939 metais publikuoto straipsnio (Bėrziņš 1939, 159–160; taip pat Bėrziņš 1928, 174–176).

88 Vietomis teigiama, kad visos Biblijos vertimas į latvių kalbą baigtas 1690 metais (plg. Straubergs 1943, 200), tačiau tai iš dalies paneigia faktas, kad *ST* 1689-aisiais jau buvo pradėtas spausdinti.

už septynerius vertimo metus. Tai, atrodo, prieštarauja paties Glücko teiginiams, tačiau jei prisimintume, kad Fischeris oficialų leidimą versti gavo 1682-aisiais, o Biblija buvo baigta versti 1689-aisiais, tai ir gauname 7-erius metus (už pirmus savarankiško vertimo metus nesumokėta).

Versti pradėjęs nuo *NT* Glückas tą darė palyginti greitai, nes jau 1682 metais Fischeris padėkos rašte karaliui mini, kad didelė dalis jau išversta, o 1683-ųjų Fischerio laiške karaliui rašoma, kad „Naujasis Testamentas jau **išverstas ir cenzūruotas**. Taigi dar šią vasarą būtų galima išspausdinti, jei tik į biudžetą būtų gauti 4000 talerų“⁸⁹ (paryškinta – E. K.).

5.3. BIBLIJOS VERTIMO LEIDYBA⁹⁰. Kaip minėta, dalis Biblijos jau buvo parengta spausdinti 1683-ųjų vasarą, tačiau, nors ir pats karalius Karolis XI savanoriškai įsakė numatyti lėšų spausdinimui, jų nebuvo taip paprasta gauti⁹¹. Dėl jų stygiaus Naujasis Testamentas buvo pradėtas spausdinti 1685 metais⁹², o Senasis Testamentas – 1689-aisiais, tačiau dėl leidybos trukdžių visa Biblija latvių kalba baigta spausdinti 1500 egzempliorių (2487 p.; *in quarto*) tiražu ir pradėta platinti 1694-aisiais. Tiesa, paminėtina, kad 1685 metais išspausdintas *NT* dar nebuvo platinamas, ir Fischeris, matydamas, kad jo labai reikia mokykloms, o leidybos darbai stringa, 1689 metais atskiru 50 egzempliorių (*in quarto*) tiražu išleido ir išdalino mokykloms.

5.3.1. SĄMATA IR LĖŠŲ SKYRIMAS. Padėkos karaliui rašte 1682 metais Fischeris nurodo galimą Biblijos vertimo į latvių ir estų kalbas bendrą sumą – 7000–8000 reichstalerių, o užbėgant į priekį galima pasakyti, kad panašiai per visus metus ir buvo skirta – 8127 reichstaleriai⁹³.

Pirmoji Biblijai spausdinti skirtų lėšų dalis – 1500 reichstalerių – buvo išmokėta jau 1682-aisiais, o 1683 metų sausio 18 dieną paskirta dar 2000 reichstalerių⁹⁴. Tačiau

⁸⁹ Dunsdorfs 1979, 54.

⁹⁰ Šioje dalyje (5.3) nuosekliai remiamasi Dunsdorfo publikuotų dokumentų priedu (Dunsdorfs 1979, 142–192). Svarbu paminėti, kad istorikas, publikuodamas sąskaitas, vietomis sumas nurodė taleriais, bet vietomis reichstaleriais (la. *vecdālderis*, vok. *Reichsthaler*). Anot Dunsdorfo (1979, 54), talerių ir reichstalerių santykis kalbamu laikotarpiu buvo maždaug 2:1 (plačiau taip pat žr. Dunsdorfs 1961, 50). Painiavą didina ir kiti šaltiniai, pavyzdžiui, Vladimiras Toporovas (1986, 244) nurodo, kad Biblijai buvo numatyta 7500 talerių, nors, pasak Dunsdorfo, reichstalerių.

⁹¹ Pasak Dunsdorfo (1979, 50), Švedijos valstybės biudžetas buvo neelastingas, todėl negalėta iškart rasti reikiamų lėšų vertimo išlaidoms padengti.

⁹² Šis 1685 metais pradėtas spausdinti *NT* turėjo 508 p. (*in quarto*), tačiau žinomas ir kitas tais pačiais 1685-aisiais pasirodęs *NT* leidimas latvių kalba (232 p.; *in folio*), tik nežinoma, koku tikslu pastarasis išleistas, tačiau iš geros kokybės popieriaus spėjama, kad tai spaudinio pavyzdys, skirtas karaliui ar recenzentui (*SLV* 60).

⁹³ Į estų kalbą buvo išverstas tik *NT*, kuris kainavo 1595 reichstalerius, o visa kita skirta Biblijai latvių kalba (toliau žr. 5.3.3).

⁹⁴ Reikia atkreipti dėmesį, kad ši ir kitos šioje dalyje karaliaus skirtos sumos Biblijai spausdinti buvo skiriamos ne tik Biblijai latvių kalba, bet kartu ir abiem estų tarmėmis (žr. toliau).

jų nepakako. Fischeriui teko kreiptis dar kartą. Šįkart jis prašė 3000–4000 reichstalerių visos pirmosios Biblijos dalies – Naujojo Testamento – leidybai. Oficialiai prašymas buvo iš dalies patenkintas – numatyta skirti 2000 reichstalerių, tačiau 1683 metų I pusėje į Vidžemės biudžetą pervesta pusė – 2000 talerių (o ne reichstalerių), todėl Fischeris tų pačių metų liepos 19 dieną į karalių kreipėsi dar kartą ir prašė išmokėti likusius 2000 talerių. Atrodo, šis prašymas buvo taip pat patenkintas. Tačiau, kaip rašė Fischeris, gautų pinigų neužteko parengtam Biblijos vertimui išleisti, todėl vos po kelių mėnesių, nenorėdamas, kad leidybos darbai strigtų ar užsitęstų, 1683 metų rugsėjo 20 dieną Fischeris išsiuntė padėkos laišką karaliui kartu su prašymu tais pačiais metais skirti dar 2000 talerių. Nors, kaip rašo Dunsdorfas⁹⁵, kad viskam yra ribos ir tokie dažni Fischerio prašymai ribas jau buvo beveik pasiekę, tačiau prašymas ne tik kad buvo vėl patenkintas (1684 metų I pusėje paskirti dar 2000 reichstalerių), bet pritarta ir kitam, rašytam 1685-aisiais (numatyta paskirti dar 2000 reichstalerių 1686 metais). Prašydamas pastarųjų lėšų Fischeris 1685-aisiais rašė, kad jei tik jas gaus, „per dvejus metus ne tik latvių, bet ir estų Biblija bus išspausdinta“⁹⁶. Tačiau pradėjus spausdinti dėl šiaurės estų NT kilo nesklandumų, kurie labai paveikė ir Biblijos latvių kalba leidybos procesą.

5.3.2. LEIDYBA IR TRUKDYMAI. Priešingai nei latvių Biblija, dėl tuometės politinės situacijos estų Biblija buvo rengiama dviem tarmėmis. Fischeriui koordinuojant pirmiausia buvo pradėtas rengti Andreaso Virginijaus (vietomis *Verginius*) išverstas ir jo sūnaus Adriano Virginijaus toliau rengtas NT leidimas pietų estų tarme, tačiau norint išleisti NT ir šiaurės estų tarme kilo nesklandumų. Buvo svarstyti ne tik lingvistiniai vertimo aspektai, bet ir ginčytasi dėl metodologijos – vertimo šaltinių⁹⁷. Estijos vyskupas Johannas Gerthas, reikšdamas pasipiktinimą, kad versta ne iš LB, kreipėsi į karalių klausdamas, ką reikėtų pasirinkti vertimo šaltiniu – originalą ar Lutherio Biblija. Karalius pirmenybę teikė pastarajam ir rekomendavo versti iš LB⁹⁸, nors tuo pat metu už tas pačias lėšas latvių Biblija, remiantis vertėju, versta iš originalo kalbų. Dėl gautų skundų Fischeriui buvo uždrausta tęsti Biblijos vertimo ir leidybos darbus ir įsakyta sušaukti susirinkimą, kuriame būtų sprendžiamos dėl vertimo kilusios problemos. Taigi dėl nesklandumų, kilusių dėl Biblijos estų

⁹⁵ Dunsdorfs 1979, 56.

⁹⁶ Dunsdorfs 1979, 58.

⁹⁷ Anot Ross (2008, 235), pagrindinė priežastis, kodėl Biblijos estų kalba pasirodymas nebuvo sklandus ir greitas, vis dėlto buvo konkurencija. Pietinei Estijos daliai ėmus rengti Biblija ir šiaurės estų tarme, šiaurinė Estijos dalis stengėsi vilkinti vertimo ir leidybos darbus. Daugiau apie kilusius nesklandumus dėl Biblijos šiaurės estų (Talino) tarme žr. Aarma 2010, 101–106; Ross 2008, 242–247.

⁹⁸ Įdomu tai, kad, pavyzdžiui, kalvinistai, kurie šiaip jau rėmėsi ir LB, 1645 metų Torūnės suvažiavime pateikė specialią savo tikėjimo deklaraciją, kurios viename iš punktų griežtai sakoma, kad Šventojo Rašto vertimas yra teisėtas, jei jis Bažnyčios aprobuotas, ir verčiamas turi būti **ne iš Vulgatos** (paryškinta – E. K.), bet iš pirminių šaltinių graikų ir hebrajų kalbomis (Lukšaitė 1970, 3).

tarmėmis, kartu buvo sustabdyta ir latvių Biblijos leidyba, nors iš tiesų pastaroji problemų nekėlė.

Šis dėl vertimo šaltinių pasirinkimo kilęs konfliktas tarp Fischerio, kuris buvo už vertimą iš originalo, ir Gertho, kuris teigė, kad reikia versti iš Lutherio Biblijos, užsitęsė ir trukdė spausdinimo ir publikavimo darbus. Nors 1688 metų spalio 20 dienos laiške Fischeris rašė, kad tų pačių metų žiemą latvių Biblija bus visiškai baigta spausdinti⁹⁹, taip nenutiko. Yra žinoma, kad spaustuvininkas Johannas Georgas Wilkenas dar 1691 metų rugsėjo 19 dieną rašė karaliui, kad latvių Biblija nėra baigta spausdinti (dirbama ties apokrifų knygomis, kurias pabaigtų per 3 savaites). Galiausiai Fischeris 1694 metų pranešime karaliui teigė, kad visa latvių Biblija jau yra išspausdinta ir laukiama leidimo platinti. Toks leidimas duotas tais pačiais metais su sąlyga, kad prieš tai prie vertimo ir redagavimo dirbę dvasininkai pasirašys, jog jie atsako už vertimo teisingumą. Tik gavęs dvasininkų parašus, karalius davė leidimą platinti. Tačiau Biblijos estų tarmėmis istorija tuo nesibaigė, nes toje pačioje 1694 metų rezoliucijoje teigta, kad dėl NT estų kalba reikia sušaukti naują teologų konferenciją, ir leidimas platinti nebuvo suteiktas.

5.3.3. BIBLIJOS LATVIŲ KALBA SĄSKAITA. 1694 metais pradėta platinti Biblija latvių kalba iš viso kainavo 6532 reichstalerius:

1. Vertimo išlaidos	<i>Glückui</i>	100 + 866 reichstaleriai ir 42,5 grašio
	<i>Wittenui</i>	364 + 302 reichstaleriai ir 15 grašių
	<i>Recenzentams</i>	308
	Iš viso	1941
2. Popierius ir kitos medžiagos		2414
3. Spausdinimo išlaidos		1877 (iš jų korektoriui – 249 reichstaleriai ir 13 grašių)
4. Atlygis Fischeriui		300
Iš viso		6532

1 lentelė. Biblijos latvių kalba sąskaita (Dunsdorfs 1979, 91tt.)¹⁰⁰

Jei prisimintume, kad karalius Biblijai Vidžemės „nevokiečių“ kalbomis iš viso skyrė 8127 reichstalerius, galima teigti, kad didžioji gautų lėšų dalis (~80 %) vis dėlto buvo panaudota Biblijos latvių kalba leidybai. Tačiau svarbu paminėti, kad ši istoriko Dunsdorfo publikuota sąskaita atspindi tik tai, kas buvo karaliaus apmokėta. Iš tiesų Fischeris buvo prašęs ir sutaręs dar dėl užmokesčio sau (po 300 reichstalerių kasmet), vertėjui (po 200 reichstalerių kasmet), padėjėjui (po 100 reichstalerių kasmet), tačiau ne visi pinigai buvo išmokėti.

⁹⁹ Dunsdorfs 1979, 68.

¹⁰⁰ Lentelė šiek tiek papildyta iš kitų to paties

autoriaus knygos dalių. Papildymai nurodyti kursyvu.

5.4. BIBLIJOS VERTIMO RECENZAVIMAS. Kaip ir šiais laikais, taip ir XVII amžiuje Biblijos vertimas nebuvo laikomas visiškai individualiu darbu, todėl Dievo žodžio spausdinimas neįsivaizduojamas be išankstinio tam tikros komisijos patvirtinimo ir / ar recenzentų patikros¹⁰¹. Iš anksčiau publikuotos sąskaitos galima matyti, kad ne išimtis buvo ir Biblija latvių kalba – recenzentams sumokėta beveik 5 % visos Biblijos leidimo sumos.

Remdamasis įvairiomis kitomis išlikusiomis sąskaitomis Dunsdorfas¹⁰² teigė, kad Naujasis Testamentas (ar bent jo dalis) Vidžemėje pirmą kartą pradėtas recenzuoti 1682 metų lapkričio 27 dieną dviejų vietinių pastorių, o 1683 metų rugpjūčio 8 dieną – jau trijų pastorių (abu recenzavimai truko po 2 savaites). 1683-iaisiais penkias savaites NT recenzuotas ir Kuržemėje – norėta, kad Biblija būtų tinkama abiem latvių dalims¹⁰³. Čia vertimą recenzavo pats Fischeris ir dar dešimt kitų pastorių. Dėl išlikusios medžiagos glaustumo mokslininkų nesutariama, ar po šio 1683-iaisiais Kuržemėje vykusio NT svarstymo Glückui buvo liepta iš naujo peržiūrėti ir redaguoti vertimą, nes jis pradėtas spausdinti tik 1685 metais¹⁰⁴, ar vis dėlto vertimas buvo priimtas iškart, o spausdinimo darbai sustoję dėl finansinių priežasčių.

Dėl vėlesnių recenzavimų yra žinoma apie 1685 (04.28–05.17), 1687 (06.20–07.03), 1688 (01.25–02.11 ir 07.04–08.06) ir 1690 (07.14–28) metais vykusius susirinkimus, kuriuose dalyvavo Johannas Adolfas Hollenhagenas, Henricas Adolphi's ir Nikolajus Friedrichas Hespe, o nuo 1688 metų ir pats Glückas¹⁰⁵, bet išsamesnės informacijos apie recenzavimo procesą ar recenzentų pastabas nėra išlikusios.

6. PO BIBLIJOS IŠVERTIMO.

6.1. NAUJA REDAKCIJA. Dėl didelės apimties (2487 p.; *in quarto*) Biblija iš tiesų išėjo nepatogi ir brangi (kainavo 5 reichstalerius¹⁰⁶). Anot Apinio¹⁰⁷, tai buvo viena iš priežasčių dar XVII–XVIII amžių sandūroje pradėti rengti ir kitą, pataisytą leidimą. Žinių, ką norėta ištaisyti, kaip tai buvo daroma bei kiek pavyko nuveikti iki prasidėjusio Šiaurės karo, dėl kurio antrasis Biblijos latvių kalba leidimas pasirodė tik 1739 metais, likę nedaug. Galima minėti tik 1702 metų balandžio 23 dienos Glücko laišką konsistorijai, kuriame, norėdamas rekomenduoti Wendeliną Steidingą paskirti Gaujienos pastoriumi, rašė, kad šis jam padėjęs rengti naująjį Biblijos leidimą *in octavo* ir būtų gerai, kad liktų šalia. Laiške taip pat minima, kad tekstas redaguojamas remiantis „pamatiniais tektais“, t. y. originalu, ir jau gana daug yra padary-

101 Nida 1961, 90–91.

102 Dunsdorfs 1979, 55.

103 Viename iš karaliaus laiškų rašoma „abiejų kalbų mokovai“, tarsi Kuržemėje ir Vidžemėje būtų vartojamos dvi skirtingos kalbos.

104 Plg. Straubergs 1943, 199; Karulis 1989, 18.

105 Dunsdorfs 1979, 92.

106 Dunsdorfas (1979, 95) yra paskaičiavęs,

kad vienos knygos savikaina buvo 4 reichstaleriai ir 39 grašiai. Paminėtina, kad yra autorių, pavyzdžiui, Apinis (1977, 61) ir Zanderis (2001, 47), kurie yra nurodę, jog Biblijos egzempliorius kainavo 4–5 talerius, bet ne reichstalerius. Kaip jau rašyta, literatūroje tokių talerių ir reichstalerių painiojimų yra ir daugiau.

107 Apinis 1969, 41.

ta¹⁰⁸. Tačiau daugiau apie šios redakcijos eigą ir likimą nėra žinoma, nes tais pačiais 1702 metais Rusijai užėmus Alūksnę Glūckas su šeima buvo deportuotas į Maskvą.

6.2. EGZEMPLIORIŲ LIKIMAS. Iš 1500 Biblijos latvių kalba egzempliorių, pradėtų platinti 1694 metais, 250 iš karto buvo išdalinti nemokamai mokykloms ir bažnyčioms Vidžemėje ir Kuržemėje, tačiau kiti, norėję ją turėti, privalėjo įsigyti patys. Manoma, kad prekyba Biblija latvių kalba nebuvo labai sėkminga, nes apie 1702 metus dar buvo likę 300–400 Biblijos egzempliorių; didžioji jų dalis išmirko per 1709 metų potvynį¹⁰⁹. Tačiau ir po potvynio likusių egzempliorių parduoti nepavyko beveik iki antrojo Biblijos leidimo (1739 metais) pasirodymo – žinoma, kad 1730 metais vis dar buvo likę apie 100 egzempliorių, kuriuos vėliau pardavinėjo po 1 reichstalerį, o galiausiai tiesiog išdalino.

7. APIBENDRINIMAS. 1. Biblija latvių kalba nebuvo paprasta ir greitai įgyvendinama idėja. Pirmasis bandymas rengti Bibliją, oficialiai pradėtas 1662 metais, nepavyko dėl kelių priežasčių – pirma, vokiečių dvasininkų nuomone, nebuvo tinkamo vertėjo tokiam darbui, antra, pirmasis vertimo iniciatorius, vos pradėjęs darbus, išvyko iš Latvijos, o po jo niekas nesiėmė organizuoti šio didelio darbo. Biblijos vertimo idėja buvo atgaivinta po daugiau nei dešimtmečio, o rimtų darbų imtasi beveik po dvidešimties metų nuo pirmųjų bandymų versti. Tačiau visa Biblija latvių kalba pasirodė tik dar po dešimtmečio – 1694 metais. Taigi tam, kad Biblija pasirodytų latviškai ir pasiektų skaitytojus, turėjo praeiti maždaug trisdešimt dveji (1662–1694) metai.

2. Biblijos pasirodymui latvių kalba, kaip ir daugeliu kitų kalbų, labai didelės įtakos turėjo tuometė ekonominė, politinė ir socialinė situacija. Aštuonerius metus trukęs Biblijos vertimo procesas, sprendžiant iš išlikusio 1699 metų vertėjo laiško, vyko gana sklandžiai ir nuosekliai, tačiau dėl kelių trukdymų gerokai sudėtingiau buvo vertimą išspausdinti – tam prireikė 9-erių (1685–1694) metų. Viena svarbiausių priežasčių buvo nepastovus finansavimas, kurio bene kasmet turėjo pakartotinai prašyti leidyba besirūpinantis generalsuperintendentas Fischeris, tačiau kitas trukdymas, atsiradęs dėl NT šiaurės estų tarpe, buvo netikėtas. Galiausiai 1694 metais 2487 puslapių *in quarto* Biblija latvių kalba vis dėlto pasiekė skaitytojus.

Literatūra:

AARMA, LIIVI, 2010: „Johann Fischer und Ernst Glück. Ihre Rolle bei der lettischen und estnischen Bibelübersetzung“, Christiane Schiller; Māra Grudule (Hrsg.), „Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs“. *Zu Leben und Werk Ernst Glücks (1654–1705). Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale)*, Wiesbaden: Harrassowitz, 79–110.

¹⁰⁸ Citata iš laiško: „daß die Lettische Bibel die wir, auf künftigen Gotthelfenden neuen druck in 8vo nach den GrundTexten zu revidiren angefangen, und schon ziemlich weit darin fortgefahren, vollends

desto beqvemer, so er Mir in der nähe bleibet, könnte vollendet werden“ (Dunsdorfs 1979, 192).

¹⁰⁹ Zanders 2001, 47.

- ADERK, CLAUS VON (Hrsg.), 2001: *300 Jahre lettische Bibelübersetzung durch Ernst Glück und ihr Einfluß auf die lettische Kulturgeschichte: neun Beiträge zum 3. Baltischen Seminar*, Lüneburg: Verl. Nordostdeutsches Kulturwerk.
- ADOLPHI, HENRICO, 1685: *Vermehretes Lettisches Hand=buch*, Mitau: Georg Radetzky.
- ANDRONOVA, EVERITA, 2008: „Research on the earliest (16th–17th c.) Latvian texts: the past twenty years (1985–2005)“, Kristiina Ross; Pēteris Vanags (eds.), *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 253–284.
- APĪNIS, ALEKSEJS, 1969: *Latviešu grāmatniecība feodālisma periodā (līdz 18. gs. vidum)*, Rīga: Pēteris Stučka Latvijas Valsts Universitāte.
- APĪNIS, ALEKSEJS, 1977: *Latviešu grāmatniecība: no pirmsākumiem līdz 19. gs. beigām*, Rīga: Liesma.
- BEHRMANN, GEORG, 1902: *Hamburgs Orientalisten: dem 13. Internationalen Orientalisten-Kongress überreicht von der Aeverhoff-Stiftung*, Hamburg: Persiehl.
- BEIŅA, MAIGONE, 1997: „Saitiņu verbi Zīraka gudrības grāmatas G. Manceļa, E. Glikas, A. Bilenšteina tulkojumos“, *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, Liepāja: LiePA, 13–21.
- BEIŅA, MAIGONE, 2003: „Nominālo teikumu sinonīmija G. Manceļa, E. Glikas, A. Bilenšteina tulkotajās Bībeles grāmatās“, *Linguistica Lettica* 11, 129–141.
- BERGMANE, ANNA; AINA BLINKENA, 1986: *Latviešu rakstības attīstība*, Rīga: Zinātne.
- BĒRZIŅŠ, LUDIS, 1928: „Kristofors Fūrekers un viņa nozīme latviešu literatūrā“, *Filologu Biedrības Raksti* 8, 145–224.
- BĒRZIŅŠ, LUDIS, 1935a: „Ernests Glūks – bībeles tulkotājs latveeschu walodā“, *Tehvijas Sargs* 38(47), 9.
- BĒRZIŅŠ, LUDIS, 1935b: *Ernsts Gliks. Darba mūžs un mūža darbs*, Rīga: Latvijas ev.-lut. baznīcas virsvalde.
- BĒRZIŅŠ, LUDIS, 1939: „Ernsts Gliks tulkotājā darbā“, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 2, 149–161.
- BLINKENA, AINA, 1997: „Attieksme pret svešvārdiem latviešu literārās valodas vēsturē“, *Savai valodai: Latvijas Zinātņu akadēmijas goda loceklim Rūdolffam Grabim veltīts piemiņas krājums*, Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis, 83–96.
- DELISLE, JEAN; JUDITH WOODSWORTH (eds.), 1995: *Translators through history*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company; Paris: UNESCO Publishing.
- DÖBNER, THEODOR, 1889[1893]: „Die Geschichte der Bibelübersetzung“, *Magazin* 2, 1–28.
- DRAVNIĒKS, ARVĪDS, 1939: „Ernests Gliks un latviešu bībele“, *Sējējs* 3, 271–274.
- DUNSDORFS, EDGARS, 1961: *Turība un brīvība septiņpadsmitā gadsimteņa Latvijā: pētījumi un apcerējumi*, Linkolnas: Pilskalns.
- DUNSDORFS, EDGARS, 1979: *Pirmās latviešu bībeles vesture*, [Minneapolis]: Latviešu evaņģēliski luteriskā baznīca Amerikā.
- DZINTARS, NORMUNDS, 1997: „Verbu formu īpatnības E. Glikas ‘Ijaba grāmatas’ tulkojumā“, *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, Liepāja: LiePA, 35–44.
- EWERS, GUSTAV; MORITZ VON ENGELHARDT, 1818: *Beiträge zur Kenntniß Rußlands und feiner Geschichte* 1, Dorpat.
- FELDMANIS, ROBERTS, 2011: *Latvijas baznīcas vēsture*, Rīga: Luterisma mantojuma fonds.

- GLÜCK, HELMUT; INETA POLANSKA, 2005: *Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart 1. Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- HILLNER, GOTTHILF, 1918: *Ernsts Glücks, latviešu bībeles tulks, miera darbos un kara briesmās*, Rīga: W. F. Haecker.
- JOHANSONS, ANDREJS, 1953: *Latviešu literatūra: no viduslaikiem līdz 1940. gadam*, Stokholma: Trīs Zvaigznes.
- KARULIS, KONSTANTĪNS, 1986: *Jānis Reiters un viņa tulkojums*, Rīga: Liesma.
- KARULIS, KONSTANTĪNS, 1989: *Bībeles pirmais izdevums latviešu valodā: 1685–1694*, Rīga: Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzejs.
- KUHLES, JOACHIM, 2007: *Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- LLD – Biruta Gudriķe; Jānis Kalniņš (sud.), *Latviešu literatūras darbinieki: biogrāfiska vārdnīca*, Rīgā: Zinātne, 1965.
- LUKŠAITĒ, INGĒ, 1970: *Lietuvių kalba reformaciniamė judėjime XVII a.*, Vilnius: Mintis.
- MILČONOKA, EVERITA, 2003: „G. Manceļa valodas izpētes problēma“, *Valoda – 2003. Valoda dažādu kultūru kontekstā, Daugavpils Universitātes Zinātnisko rakstu krājums 13*, 76–82.
- NIDA, EUGENE ALBERT, 1961: *Bible translating: an analysis of principles and procedures, with special reference to aboriginal languages*, London: United Bible Societies.
- OZOLS, ARTURS, 1965: *Veclatviešu rakstu valoda*, Rīga: Liesma.
- POKROTNIECE, KORNĒLIJA (red.), 2002: *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: Lokāmās vārdšķiras*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- POKROTNIECE, KORNĒLIJA, 2012: „Grēki un parādi – pamest vai piedot? (Ieskats latviešu senajās tēvreizēs)“, *Blt VIII priedas*, 111–122.
- REVENTLOW, HENNING GRAF, 2010: *History of Biblical Interpretation 4. From the Enlightenment to the Twentieth Century*, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- RĒZA, MARTYNAS LIUDVIKAS, 2007: „Lietuviškos Biblijos istorija“, *Senoji Lietuvos literatūra 23*, 195–274.
- ROSS, KRISTIINA, 2008: „Estonian Bible translations“, Kristiina Ross; Pēteris Vanags (eds.), *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 235–252.
- ROSS, KRISTIINA; PĒTERIS VANAGS (eds.), 2008: *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- RŽ – Romualdas Petraitis (sud.), *Religijotyros žodynas*, Vilnius: Mintis, 1991.
- SCHILLER, CHRISTIANE; MĀRA GRUDULE (Hrsg.), 2010: „Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs“. *Zu Leben und Werk Ernst Glücks (1654–1705). Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale)*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- SKULTE, ILVA, 1996: „Personvārdu atveides dinamika Jaunās derības latviešu tulkojumos“, *Valodas statika un dinamika. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 123. dzimšanas dienas atceres zinātniskās konferences tēzes*, 1996. gada 22. februāris, Rīga: LVI, 30–35.
- SKULTE, ILVA, 1999a: „Bībeles personvārdu atveides īpatnības latviešu valodā“, *Valoda – 1999, Humanitārās fakultātes IX Zinātniskie lasījumi. Leksikoloģija, fonētika, gramatika*, Daugavpils: DPU izdevniecība „Saule“, 40–46.

- SKULTE, ILVA, 1999b: „Personu vārdi Bībeles tulkojumos latviešu valodā“, *Promocijas darba kopsavilkums (kopsavilkums latviešu, angļu, krievu val.)*, Rīga: LU.
- SLV – Aleksejs Apīnis (red.), *Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855*, Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999.
- STRAUBERGS, JĀNIS, 1935: „Latviešu bībeles tulkojumu mēģinājumi priekš Glika“, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 2(1), 312–320.
- STRAUBERGS, JĀNIS, 1943: „Kā noritēja Bībeles tulkošanas darbs“, *Izglītības Mēnešraksts* 9, 197–200.
- ŠMITS, PĒTERIS, 1908: „Glūka Bībeles valoda“, *Zinību Komisijas 14. Rakstu krājums*, 19–40.
- TETSCH, KARL LUDWIG, 1770: *Curländischer Kirchen=Gefchichte: von dem Zustande diefer Provincial=Kirche, bis zum Ableben Gotthards ersten Herzogs zu Curland: nebst der gegenwärtigen äußerlichen kirchlichen Verfassung diefes Herzogthums* 3, Rīga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- ТОПОРОВ, ВЛАДИМИР, 1986: Владимир Топоров, „Эрнст Глюк – немецкий подвижник латышского и русского просвещения“, *Балто-славянские исследования* 1984, 243–262.
- VANAGS, PĒTERIS, 2008: „Latvian texts in the 16th and 17th centuries: beginnings and development“, Kristiina Ross; Pēteris Vanags (eds.), *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 173–197.
- VEIDEMANE, RUTA, 1987: „Stilistiskās diferencēšanās aizsākumi E. Glika Bībeles tulkojumā“, *Valodas aktualitātes* 1986, Rīga: Zinātne, 35–45.
- VIRSNIEKS, RIHARDS, 1942: *Ernests Gliks (Ernst Glück) dzīvē un darbā*, Rīga: J. Rozes grāmatu apgādiens.
- VIRZA, EDVARTS, 1939: „Glika bībeles 250 gadu“, *Brīvā Zeme* 23 (1939. g. 28. janvāris), 14.
- ZANDERS, OJĀRS, 2001: „Die erste lettische Bibelausgabe in der Übersetzung von Ernst Glück (1685–1694)“, Claus von Aderkas (Hrsg.), *300 Jahre lettische Bibelübersetzung durch Ernst Glück und ihr Einfluß auf die lettische Kulturgeschichte: neun Beiträge zum 3. Baltischen Seminar*, Lüneburg: Verl. Nordostdeutsches Kulturwerk.
- ZEMZARIS, TĀLIVALDIS, 1940: „Ernesta Glika ziņojumi Vidzemes virskonsistorijai“, *Latvijas Vēstures Institūta žurnāls* 4, 111–128.
- ZĒVERS, JĀNIS, 1932: „Par dažiem XVII g.s. latviešu valodas pieminekļiem“, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 3, 137–145.

ERNESTA KAZAKĒNAITĒ
 Baltistikos katedra
 Vilniaus universitetas
 Universiteto g. 5
 LT-01513 Vilnius, Lietuva
 el. p.: e.kazakenaite@gmail.com

Gauta 2016 m. liepos 20 d.